

Pokrof

OOSTERSE CHRISTENEN, KERKEN EN CULTUREN

JAARGANG 62

NUMMER 3

JUN-JUL-AUG 2015

- 3 Stravinsky's geloof** – Dolf Bruinsma
- 6 V. Cyril Hovorun over Oekraïne**
– Huub Vogelaar
- 10 Armeense Kerken en de Genocide** – Leo van Leijsen
- 12 Meditatie: Wijsheidsicoon**
– Paul Brenninkmeijer
- 15 Mikhail Katsnelson (interview)**
– Ineke Berentschot

Prof. dr. Mikhail Katsnelson, Russisch natuurwetenschapper te Nijmegen (Foto: L. Sluiter).

- 19 V. Pavel Adelgeim's poëtische preken** – Viktor Jakovljev
- 21 Sint-Jan** – Thom Breukel
- 23 Byzantijnse Liturgie VII: Cherubijnzang** – Leo van Leijsen

Deze Pokrof biedt weer gevarieerde onderwerpen. Het betreft niet alleen lichte zomerkost. We beginnen (en eindigen) weliswaar met muziek: het openingsartikel gaat over de beroemde componist Igor Stravinsky. Maar dan bespreekt de orthodoxe theoloog Cyril Hovorun de houding van de kerken tegenover het huidige Oekraïneconflict. Daarna volgt een beknopt signalement van wat er binnen de Armeense kerken aan verwerking van de genocide van 1915 bestaat: zo lang geleden, 100 jaar, maar nog zo pijnlijk actueel.

Ietwat lichtvoetigere maar nog altijd serieuze thema's als wijsheid (meditatie over haar icoon), wetenschap en geloof (interview met Mikhail Katsnelson) en poëzie (het gebruik van gedichten in de liturgie door vader Pavel Adelgeim zaliger) komen ons tegemoet in het middenstuk van deze editie.

Het feest van de Geboorte van Sint-Jan de Voorloper op 24 juni hult ons bij de aanvang van de zomer in bloemengeur en oogstvreugde. Deze vreugde wordt op hemelse wijze overgenomen door het gezang van de engelen, wanneer op de laatste pagina de rubriek 'Byzantijnse Liturgie' inzoomt op de befaamde Cherubijnzang. Zo eindigt Pokrof 2015-3 voluit in majeur.

Dat wensen wij u toe voor héél het zomerseizoen. Onder hopelijk veel leesgenot van deze nieuwe Pokrof.

Leo van Leijsen,
redactiesecretaris

De illustraties op de omslag:

Voorzijde: Orthodoxe Sint-Jan-in-Kaneo-kerk aan het Meer van Ohrid (Republiek Macedonië). Toegewijd aan Sint-Johannes de Theoloog (oftewel Evangelist), gebouwd waarschijnlijk 13^e eeuw. Byzantijnse bouwtype met Armeense stijlinvloeden.

Achterzijde: Macedonisch-orthodoxe kerk van de H. Panteleimon, Ohrid. Gebouwd in midden-Byzantijnse stijl, waarschijnlijk eind 9^e eeuw (Foto's: G. van Dartel).

Pokrof verschijnt vijfmaal per jaar en is een uitgave van de Katholieke Vereniging voor Oecumene Athanasius en Willibrord

Redactie: Paul Baars, Paul Brenninkmeijer, Dolf Bruinsma, Geert van Dartel, Josephien van Kessel, Dolf Langerhuizen (hoofdredacteur), Leo van Leijsen (redactiesecretaris), Heleen Murre-van den Berg, Katja Tolstaja, Huub Vogelaar.

Administratie en redactiesecretariaat:
Pokrof, Emmapplein 19^D,
5211VZ 's-Hertogenbosch, tel: 073-7370026,
e-mail: secretariaat@oecumene.nl, website:
<http://www.oecumene.nl/Publicaties/Pokrof>

De auteurs zijn verantwoordelijk voor de inhoud van hun bijdragen en geven niet de mening van de redactie weer. De redactie is verantwoordelijk voor titels en tussenkopjes alsook voor foto's en hun onderschriften. Voor mogelijke onjuistheden in aankondigingen van liturgievieringen en evenementen kan de redactie niet aansprakelijk worden gesteld. De redactie behoudt zich het recht voor ingezonden reacties in te korten of niet te plaatsen.

Opzeggingsdienen vóór 1 december in 's-Hertogenbosch te geschieden, anders worden men verondersteld abonnee te blijven.

De abonnementsprijs is €20,
giro IBAN: NL 61 INGB 0005679145
(BIC: INGBNL2A) t.n.v. Tijdschrift Pokrof,
's-Hertogenbosch.

Opmaak: VANDARTEL, Oss
Drukkerij: Van Stiphout, Helmond.

Het geloof van Stravinsky

Een jongere Stravinsky.

Igor Stravinsky (1882-1972) was van Russische afkomst. Bleef hij ook een Rus? Was hij ook gelovig? En hoor je dat aan zijn muziek?

De persoon en zijn muziek zijn zo onuitputtelijk dat je er altijd te weinig over zegt. Zijn leven schijnt een reeks tijdperken te omvatten, van verzonken tijden tot nu. Opwindend te bedenken dat hij bevriend was met Satie en Debussy, kroegtochten maakte met Picasso en aan tafel zat met Proust. Over de laatste merkte hij op dat hij een slechte muzikale smaak had. In de jaren '50 en '60 zat hij graag in jazzcafés in Harlem. De popmuziek kwam nog tijdens zijn leven op, maar hij zal er wel niet naar geluisterd hebben. Wel beïnvloedde hij popmuzikanten als Zappa.

Russisch

Hoe Russisch was hij? In Sint-Petersburg voltrok zich eind 19e eeuw een culturele renaissance; als vernieuwende componist verkeerde

hij in de kringen rond Sergej Diaghilev, de balletimpresario. In diens gezelschap kwam hij in Parijs, die andere culturele smeltkroes, waar van alles gebeurde.

In 1914 was hij voor het laatst in zijn geboorteland, en 48 jaar later keerde hij als een levende legende terug. Voor de media aldaar, in 1962 dus, verklaarde hij dat een mens maar één geboorteland heeft, en dat hij altijd Russisch was blijven spreken en denken. Een van de meest geanimeerde gesprekken had hij trouwens met de partijleider Chroesjtsjov. Feit is dat hij zijn bezoek onderging als een terugkeer naar zijn vaderland. Hij bleef qua traditie een Rus, inclusief het soms daarbij horende antisemitisme, getuige postuum uitgegeven correspondentie.

Geloof

En dan was hij ook nog een gelovige Rus, hij was dat altijd al geweest; "*credulous*", schrijft zijn biograaf Stephen Walsh: lichtgelovig, of wordt bedoeld: bijgelovig? In de jaren '20 moest zijn hele gezin buigen en bidden voor de huis-

iconen. In Amerika was hij lid van de *Russische Kerk buiten de Grenzen*. Met Pasen, Kerstmis en op zijn naamdag ging hij naar de kerk, en op een grillige manier geloofde hij in duivel en relieken. Zijn tweede vrouw Vera, “a happy rationalist”, weer volgens de biograaf, ging er geduldig in mee. Op zijn vleugel stond een icoon, en hij had geregeld een kruisje om zijn hals. In zijn partituren, in handschrift en in druk, staan vaak kruisjes. Zijn kunst zag hij als goddelijke genade.

En hij las geestelijke lectuur: Thomas van Aquino, Bossuet, Franciscus van Sales, en aan de oosterse kant de teksten van de Philokaleia. Hij was trouwens een groot lezer. Aldous Huxley noemde hem een amfibie: die zowel op de droge grond van de letteren leefde als in de oceaan van de muziek. *Dokter Zjivago* van Pasternak vond hij maar niets. Hoe kon iemand zo traditioneel schrijven in de eeuw van James Joyce?

Hoe Russisch hij is als componist, bleef altijd de vraag. Rimski-Korsakov was zijn leermeester, zijn tweede vader, maar algemeen meent men dat daar in zijn muziek weinig van te merken is. Anderen zeggen dat het Russische element nooit uit zijn werk verdwenen is. Stukken als *Petroesjka* en *De vuurvogel* gaan terug op Russische verhalen. Maar Russische sprookjes en folklore boeiden hem niet echt. Wel de traditionele liederen – om hun ritme, de manier van werken met woorden en woorddelen.

De ‘Sacre’

Hoewel hij in 1913 al belangrijk werk gemaakt had, kwam in dat jaar de oerknal met de *Sacre du Printemps*. We kennen allemaal de verhalen over het tumult bij de première, het gescheld en de vechtpartijen. Was dat trouwens vanwege de muziek? Weinige tijd later werd het nog een aantal malen uitgevoerd, en iedereen was enthousiast.

Op een vraag wat in Rusland hem het dierbaarst was, antwoordde Stravinsky: “Het heftige Russische voorjaar dat in één uur tijd leek te ontluiken en waarbij het was of de hele aarde openbarstte. Dat was de meest fantastische ervaring van mijn kindertijd, elk jaar opnieuw.” De *Sacre* werd geconcipieerd vanuit een voorhistorisch heidens visioen: het oergeweld waarmee het voorjaar zich aandient. Een jonge maagd wordt uitverkoren om zich letterlijk dood te dansen.

Op YouTube zijn twee uitvoeringen te zien: die uit de tijd van Diaghilev en een ballet uit de jaren ‘70 van Maurice Béjart. Het eerste is

uiteraard een reconstructie, van hoe het in de choreografie van Nijinski en in de aankleding in die tijd gedanst moet zijn. We kijken naar een vreemd, wat theateraankledingstuk. De versie van Béjart vertoont een ritmisch lijnenspel van strakke mensenlichamen. Het offer aan het einde is hier een plastische weergave van de paringsdaad.

Die ontwikkeling illustreert de opvatting van Stravinsky over de muziek. Muziek bestaat omwille van zichzelf. Zij drukt niets uit, geen gevoelens en zeker geen verhaal.

Veelbetekenend is dat hij wilde dat de *Sacre* van het begin tot het einde zou worden gedanst, zonder pantomime. Hij wilde niets uitbeelden. Tempo en ritme spreken voor zichzelf.

Interpretatie zag hij meer als vervalsing. Als hij dirigeerde was dat ook aan zijn stijl te zien. Hij stond eigenlijk vooral de maat te slaan. Dat niet werd afgeweken van het voorgeschreven tempo, vond hij het belangrijkst.

Traditie en orde

Ook staat muziek altijd in de traditie. Hij schrijft zelf:

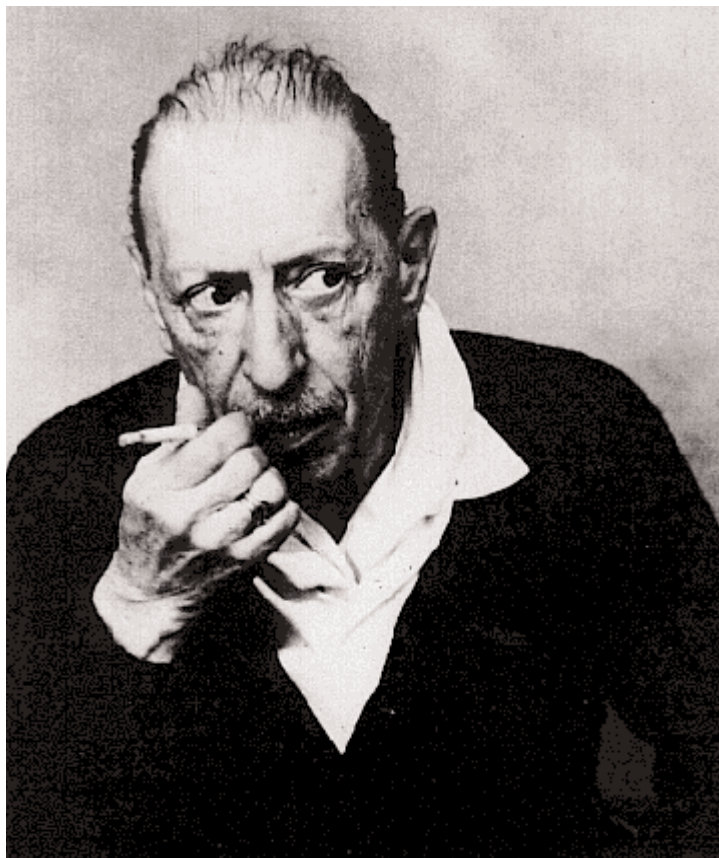
“Traditie is heel wat anders dan gewoonte, anders zelfs dan een voortreffelijke gewoonte. Gewoonte immers is per definitie iets wat men zich onbewust heeft verworven en wat de neiging heeft mechanisch te worden, terwijl traditie het resultaat is van een bewuste en doordachte aanvaarding. Een echte traditie is geen overblijfsel uit een onherroepelijk voorbij verleden – het is een krachtige impuls die het heden bezielt en van informatie voorziet.

Traditie is geen herhaling van wat geweest is, nee, zij is de bevestiging van wat blijvend is.” Stravinsky ging altijd de confrontatie aan met het overgeleverde, en concentreerde zich hierbij op de constructie, op de muzikale vorm. En daar moest iets nieuws mee gebeuren.

Vivaldi heeft 700 keer hetzelfde concert geschreven, betoogde hij. Verder ging het om orde en helderheid. Vandaar zijn afkeer van Wagner, van die bleke wereld van Parsival.

“Cultuur van de wanorde” noemde hij die muziek. Er waren ook veel Fransen die die mening waren toegegaan.

Veelbetekenend is zijn voorkeur voor Tsjajkovski. Een gelauwerde Russische componist, parapadaard bij uitstek, maar Tsjajkovski probeerde een Europese componist te zijn, en zocht altijd een brug naar het westen, en had ook een ideaal van helderheid, als veel Franse componisten.

De karakteristieke oudere componist, zoals we hem kennen van het einde van zijn leven.

Orde en gevoel

Hier ligt ook het religieuze van Stravinsky's muziek. Het religieuze is hier bovenpersoonlijk en raakt de mystiek van de liturgie. Zonder de romantische vervoering. Waarbij het de vraag is of ieder sentiment in zijn religieuze werken ontbreekt. Een commentator zegt over de *Psalmensymfonie* uit 1930 dat het hier gaat over een religieuze tocht, die voert van de grenzen van de wanhoop (eerste deel: verzen uit psalm 39), via het rotsvast godsvertrouwen (verzen uit psalm 40) naar een jubelend nieuw lied: de volledige psalm 150 in het derde deel.

In 2013 verscheen een cassette van acht CD's, gewijd aan de directie van Reinbert de Leeuw, een *collector's item*. Een van de CD's bevat geestelijke koormuziek van Stravinsky: de *Mis* uit 1944-'48. Het is opvallend dat die mis aansluit bij het werk van Guillaume de Machaut, de veertiende-eeuwse componist. Religieus, in de zin van ontstegen aan de werkelijkheid. De schoonheid van de *Mis* is die van renaissance-

muziek, zelfs die van de barok. Met dit verschil dat met de woorden niet wordt gespeeld - geen herhalingen, omkeringen en verdere bewerkingen. De teksten staan op de voorgrond, en worden, als in de kerk, aan één stuk gezongen.

De *Cantata* staat er nog op, uit 1951-'52, op teksten van anonieme Engelse gedichten uit de 15e en 16e eeuw. Maar de religieuze muziek van Stravinsky schoot geen wortel in de Orthodoxe Kerk.

Meestal gebruikte hij instrumenten, alleen daarom al.

En vanwege het gebruik van Latijnse teksten. Misschien uit commerciële overwegingen: aanvaardbaar voor een groter publiek.

Nadat Stravinsky door de Russische Revolutie zijn auteursrechten was kwijtgeraakt, was hij een poos lang arm, en ontwikkelde zich tot een geldwolf. Een

groot componist, en volgens getuigen een even groot zakenman.

Maar dan horen we ook zijn *Otsje nasj*, zijn *Simvol v'ery*, en het *Bogorodice d'evu*, respectievelijk het Onze Vader, de Geloofsbelijdenis en het 'Verheugt u, Moeder Gods' (Orthodoxe versie van het 'Wees Gegroet', red.). Uit 1934, oorspronkelijk in het Kerkslavisch, later in Latijnse tekst bewerkt. Vol expressie en gevoel, de accoorden net zo simpel, ontroerend en doeltreffend als wat je in de Russische kerk hoort.

Zeker het *Otsje nasj* en *Bogorodice d'evu* zouden door een gemiddeld kerkkoor kunnen worden gezongen.

Stravinsky overleed op 4 april 1971, op donderdag in de Goede Week. Het lichaam werd uit New York overgevlogen naar Venetië, waar in de kerk *S.S. Giovanni e Paolo* op 15 april de Russisch-orthodoxe dodendienst werd gecelebreerd. Hij werd begraven op het Venetiaanse kerkhof San Michele, naast Diaghilev.

Dolf Bruinsma

Waarheid en verzoening voor Oekraïne

Vader Cyril Hovorun tijdens zijn Oekraïnelezing te Tilburg op 29 maart jl. (Foto: G. van Dartel)

Mijn familie heeft geluk. Zij denken hetzelfde over de oorzaken en de reden van de oorlog in het oosten van Oekraïne. Dat deden ze ook bij de gebeurtenissen op Maidan in de winter van 2013-2014.

Andere families zijn minder gelukkig, omdat zij door de gebeurtenissen in Oekraïne uit elkaar gedreven werden. Iedereen in Oekraïne heeft oude vrienden verloren, omdat zij van mening verschilden. Elke Facebookgebruiker heeft volgers 'ontvriend'. Velen besloten hun relatie te stoppen of nog maar beperkt in stand te houden. De Oekraïners werden geconfronteerd met wat dikwijls in oorlogen wordt veronachtzaamd, namelijk dat bombardementen en beschietingen meer vriendschappen en relaties stukmaken dan er mensen omkomen.

Drie niveaus van verzoening

De verzoening die Oekraïne nodig heeft bestaat op drie niveaus:

[1] Het eerste niveau is de verzoening tussen

de slachtoffers en de aanhangers van het regime van de vorige president Viktor Janoekovitsj. De Maidan vond plaats omdat zijn regime ondraaglijk werd. Bedrijven werden bestolen, levens geruïneerd en de bevolking kreeg leugens en onrecht te verduren. Gevangenen raakten overvol en veranderden in commerciële bedrijven waar allerlei extra 'diensten' werden aangeboden aan potentiële klanten uit de middenklasse en hogere sociale klasse. Vals beschuldigde mensen gingen de gevangenis in en konden alleen na het betalen van losgeld weer vrij te komen. De bestuursstructuur in Oekraïne werd maffia-achtig, met de president als 'godfather'. Dit alles werd gesteund door bendes, rechters en leden van het parlement. Zij maakten misbruik van de slachtoffers van het regime. Om na de val van het corrupte bewind weer te kunnen samenleven moeten daders en slachtoffers verzoend worden.

[2] Daarnaast moet er verzoening plaatsvinden tussen de slachtoffers van de oorlog die werd gelanceerd door Rusland tegen Oekraïne na de overwinning van de Revolutie van Waardigheid op Maidan. Een partij kan de oorlog misschien wel winnen (en ik hoop dat dit Oekraïne zal zijn), maar eigenlijk zijn er geen winnaars en is

iedereen slachtoffer en verliezer van de oorlog, ongeacht aan welke kant hij of zij staat. Aan Russische zijde vecht slechts een minderheid van Oekraïners mee. Na de oorlog moeten we manieren vinden om weer met hen samen te leven. Oekraïense families hebben echtgenoten en vaders in het oosten verloren, maar Oekraïners in de regio Donbass verloren ook geliefden bij bombardementen en spervuur. Misschien is het nog te vroeg om te praten over verzoening tussen Oekraïne en Rusland, maar een duurzame vrede tussen de twee landen zal onmogelijk zijn zonder verzoenende stappen.

[3] Het moeilijkste niveau van verzoening betreft de ziel (het innerlijk), in het bijzonder de door propaganda beschadigde harten van mensen. De Russische propaganda die de oorlog steunt is zo krachtig dat het zelfs gematigde en verstandige mensen in het Westen heeft beïnvloed. In nog veel sterkere mate heeft propaganda bezit genomen van de harten en de verbeelding van lager opgeleide burgers in de post-Sovjettijd, in zowel Oekraïne als Rusland. Dit gebeurde door leugens te verspreiden, eenvoudige antwoorden te geven op ingewikkelde vragen of het inhaken op heimwee naar de Sovjet-Unie en haar mythologie. Na de oorlog zal ontgifting van deze propaganda hard nodig zijn in Oekraïne, met name in het oosten van het land. Ontgiften is de enige manier om de andere niveaus van verzoening mogelijk te maken. Verzoening tussen de slachtoffers en de daders van het regime van Janoekovitsj, evenals die tussen de slachtoffers van de oorlog, zal onbereikbaar zijn zonder bruggen te bouwen tussen de verhalen van betrokkenen en het deconstrueren (= afbreken, *ontmantelen*, red.) van leugens. Nu bestempelt de Russische propaganda de Oekraïense kant als fascistisch en de Russische zijde als antifascistisch. Al deze technieken van de propaganda moeten voor deconstructie in aanmerking komen. Alleen zo kunnen mensen geholpen worden om zich weer met elkaar te verzoenen. Oekraïne kan hierbij leren van het voorbeeld van Zuid-Afrika, een land met gelijkaardige ervaringen van totalitarisme, oorlog en propaganda. Ondanks alle verschillen tussen beide landen zijn hier belangrijke overeenkomsten te vinden.

Gelijkenissen met Zuid-Afrika

Zuid-Afrika werd verdeeld door de op ras gebaseerde ideologie van de apartheid en Oekraïne wordt verdeeld op grond van etnische afkomst door de ideologie van de 'Russische wereld'. Om-

Vader Cyril Hovorun

De theoloog Cyril Hovorun is priestermonnik van de Orthodoxe Kerk van Oekraïne (Patriarchaat van Moskou) en werkt nu als onderzoeker aan Yale University (VS). Zijn onderzoeksvelden zijn patristiek (kerkvaders), ecclesiologie (kerkleer), sociale en politieke vraagstukken. Bijgaand artikel bevat zijn (ingekorte) lezing op een studiedag over Oekraïne van 4 april 2015 in Tilburg. Enthousiast is hij daar over Maidan, het plein in de Oekraïense hoofdstad Kiev waar in de ijskoude winter van 2013-2014 maandenlang werd geïmagineerd tegen het corrupte, misdadige en gewelddadige bewind van de vorige president Janoekovitsj. Hovorun noemt de Maidan-ervaring "de Revolutie van de Waardigheid" met als kenmerkende waarden: eerlijkheid, onbaatzuchtigheid, bereidheid tot zelfopoffering, geweldloosheid en solidariteit. Maidan is voor hem ook een sociaal, politiek en religieus fenomeen, zelfs een mondiaal thema. De betogers op Maidan bepleitten ook een onafhankelijk maatschappelijk middenveld ('civil society'), een nieuwe sociale identiteit die de relaties tussen de Oekraïense kerken, de samenleving en de staat voorgoed kan veranderen. Het oosters-orthodoxe christendom in Oekraïne (en elders) heeft volgens Hovorun te lang gedacht dat de staat de enige geschikte partner is voor de kerk. Verrassend vond ik van hem te horen dat de meerderheid van de manifestanten op Maidan Russisch sprak en dat is veelzeggend. Helder ijvert Hovorun voor vrede, verzoening en waarheid in zijn geteisterde land, maar hij is erg kritisch over de rol die de buitenlandse kerken en oecumenische organisaties daarbij spelen zoals de orthodoxe kerken, het Vaticaan en de Wereldraad van Kerken.

Huub Vogelaar

gekeerd worden Oekraïners die zich identificeren met de 'Russische wereld' beschouwd als vijanden van het land.

Een volgende overeenkomst tussen Zuid-Afrika en Oekraïne is dat de twee ideologieën van de apartheid en de 'Russische wereld' werden opgebouwd en ondersteund door de kerken. Zoals de Nederduitse Gereformeerde kerk (NGK) het bewind in Zuid-Afrika ondersteunde, begunstigde de Russische Orthodoxe Kerk (ROK) het regime van Janoekovitsj.

Waar apartheidskerken scheidsmuren bouwden in Zuid-Afrika, sloopten anderen muren. Dit ge-

beurde vooral door toedoen van de Zuid-Afrikaanse Raad van Kerken, in het bijzonder door de inzet van aartsbisschop Desmond Tutu. In Oekraïne speelt de Oekraïense Raad van Kerken en Religieuze Organisaties een prominente rol bij het bouwen van bruggen en het bevorderen van verzoening in het land. Eigenlijk ondersteunden de meeste kerken in Oekraïne op Maidan de zaak van het maatschappelijk middenveld ('civil society') en nu helpen zij het Oekraïense volk in zijn strijd tegen de Russische agressie.

Waarheid en verzoening

Van de ervaringen in Zuid-Afrika kan Oekraïne leren dat verzoening zonder waarheid onmogelijk is. Hoewel vergeving moet leiden tot het proces van verzoening (Desmond Tutu), moet het niet worden verward met vergeten. Er is geen verzoening mogelijk zonder waarheid, zoals waarheid geen nut heeft als het niet leidt tot verzoening. Waarheid zonder liefde is leugen. Bij de toepassing is de volgorde: de waarheid gaat eerst en verzoening volgt. Eerst moeten de dingen eerlijk worden benoemd. Waarheid is een sleutel tot alle drie soorten van verzoening die Oekraïne nodig heeft: [1] de waarheid over wat er gaande was onder Janoekovitsj, [2] de waarheid over de oorlog in Oekraïne en [3] de waarheid als een manier om propaganda onschadelijk te maken. Waarheid is de geest van verzoening. Maar verzoening heeft ook een ziel nodig. Dat is medeleven en solidariteit die verzoening menselijk maken. Daarvoor zijn sterke getuigen nodig zoals Desmond Tutu en Nelson Mandela in Zuid-Afrika. In Oekraïne is dat wellicht de uit Oost-Oekraïne verjaagde baptistische theoloog Mykhailo Cherenkov die op zijn Facebookpagina pleitte voor solidariteit met zijn gewonde burens. Hij schreef: 'Als ik de verbitterden vermijd, is mijn beroep op vergeving en vrede geen cent waard'.

Gebrek aan internationale kerkelijke steun voor Oekraïne

Solidariteit van de wereldwijde christelijke gemeenschap was van cruciaal belang bij de ontmanteling van het apartheidsregime in Zuid-Afrika. Dat werd gedaan door afzonderlijke kerken en de Wereldraad van Kerken, maar inzake Oekraïne geven de kerken niet thuis. Ondanks het feit dat veel Oekraïense christenen zwaar geleden hebben of zelfs stierven, zijn de kerken wereldwijd vrijwel stil over wat er in Oekraïne gebeurt. De weinige kerkelijke verklaringen die er zijn, beperken zich tot wettelijke en politieke kaders alsof ze politieke organisaties zijn en geen

kerken. Ook de leugens en manipulaties van de Russische propaganda worden niet openlijk veroordeeld. Hier openbaart zich een duidelijk verschil met de wijze waarop internationale organisaties zoals de Veiligheidsraad en nationale regeringen zich over de Oekraïense kwestie uitspreken. Hun morele oordelen zijn vaak sterker dan hun politieke of juridische evaluaties. Het lijkt erop dat de kerken en de politiek hun rollen verwisseld hebben: de kerken spreken meer als politieke organisaties, terwijl regeringen en internationale organisaties als kerken te werk gaan.

Vaticaan

Paus Franciscus, die de Oekraïense gemeenschap in Argentinië goed kent, spreekt zich in zijn medeleven met Oekraïne niet uit over onderdelen van de Russische propaganda. Toch neemt hij die soms wel over in zijn bewoordingen. Zo gebruikte hij op een van zijn audiënties voor de oorlog in het oosten van Oekraïne het woord 'broedermoord', wat ook de Russische propaganda doet. Daarmee negeert paus Franciscus het feit dat er Russische wapens en troepen op de Oekraïense bodem zijn. Ook waarschuwde de paus de Oekraïense Grieks-katholieke Kerk dat ze minder betrokken moest zijn bij de politiek, ook al ondersteunt deze kerk geen enkele politieke partij of regime. Tegelijkertijd zegt hij geen woord over de zware politieke betrokkenheid van de Russische kerken bij het conflict. Met verwarrende oproepen die de betrokkenheid van de agressor sussen, probeert het Vaticaan zijn onpartijdigheid te behouden. Het lijkt op de manier waarop de pausen Benedictus XV (1914-1922) en Pius XII (1939-1958) omgingen met politieke regimes. Het beleid van het Vaticaan over de oorlog in Oekraïne, zo lijkt het, is niet veel veranderd sinds de Eerste en de Tweede Wereldoorlog.

Wereldraad van Kerken

Het standpunt van de Wereldraad van Kerken is niet veel beter. Ook zij gebruiken het woord 'sussen' en het verleidelijke woord 'onpartijdigheid'. Vanaf het begin van Maidan keek ik regelmatig op de website van de Wereldraad van Kerken over Oekraïne. Ik vond vier of vijf niet relevante resultaten, terwijl de media wereldwijd Oekraïne bespraken op hun voorpagina's. Zo was er volledige stilte toen familie van een voorganger van een charismatische kerk werd vermoord door de separatisten, de Orthodoxe priesters van het patriarchaat van Kiev en de islamitische leiders uit de Krim werden verdreven en grieks-katholieke

“De crisis in Oekraïne laat de tegenstrijdigheid zien tussen wat de kerken en christelijke netwerken beweren te zijn, en wat ze in werkelijkheid zijn.” (Foto: F. Hoppenbrouwers)

priesters werden gemarteld door het zogeheten ‘Russisch-orthodoxe Leger’.

Opgelucht las ik aanvankelijk de recente verklaring van de Wereldraad van Kerken over een staakt-het-vuren in Oekraïne. Het hoge bezoek van de Wereldraad van Kerken in maart 2015 was een teken dat de Wereldraad niet onachtzaam is over de situatie in Oekraïne. De delegatie luisterde naar alle partijen, zowel bij officiële als niet-officiële ontmoetingen. Er was een gesprek met de Oekraïense Orthodoxe Kerk (Patriarchaat van Moskou) en een bezoek aan de Oekraïense Raad van Kerken en Religieuze Organisaties. Maar er waren geen officiële ontmoetingen met de kerken die het meest te lijden hebben van annexatie van de Krim en het conflict in Oost-Oekraïne. Een persbericht na het bezoek aan de Oekraïense Orthodoxe Kerk (Patriarchaat van Moskou) meldde ten onrechte dat deze kerk lid is van de Wereldraad van Kerken.

Onjuist is ook de voorstelling van het conflict in Oekraïne als ‘concurrerend nationalisme’. Dit mist de essentie van wat er gebeurd is in Oekraïne tijdens Maidan en daarna. De Revolutie van de Waardigheid was geen nationalistische ervaring, maar een strijd van het maatschappelijk middenveld voor de echte rechtstaat en de bestrijding van corruptie. De meeste manifestanten die in de vrieskou op Maidan stonden en die nu vechten aan de Oekraïense kant in het oosten van het land, waren Russisch-sprekenden. De huidige president Pedro Porosjenko verklaarde onlangs dat 62% van de Oekraïense strijders in het oosten Russisch spreekt. Ze zijn allesbehalve Oekraïense nationalist. Ze vochten op Maidan en vechten nu in het oosten voor een waardig le-

ven voor hun families en voor de integriteit van hun land. In de Russische propaganda worden ze echter als nationalist voorgesteld en de slotverklaring van de Wereldraad van Kerken nam deze mening gewoon over.

Daarom verdenken veel Oekraïense kerken de Wereldraad van Kerken toch van vooringenomenheid en partijdigheid. Wellicht daarom ook heeft de president van Oekraïne zijn geplande ontmoeting met de delegatie de Wereldraad van Kerken plots afgelast. Zeker is dat een dergelijke partijdigheid het proces van verzoening niet helpt, wat volgens de Wereldraad van Kerken juist de bedoeling van het bezoek aan Oekraïne was.

Ambivalente kerken

Het Vaticaan wil de katholiek-orthodoxe dialoog graag deblokken. De Wereldraad van Kerken lijkt meer bezorgd over het behoud van het lidmaatschap van de Russische Orthodoxe Kerk dan over rechtvaardigheid en waarheid. Orthodoxe kerken geloven vaak meer in geopolitiek dan in het Evangelie en protestante kerken zijn bezorgd over hun culturele oorlogen dan over echte waarbij andere christenen, ook protestanten, omkomen. De crisis in Oekraïne laat de tegenstrijdigheid zien tussen wat de kerken en christelijke netwerken beweren te zijn, en wat ze in werkelijkheid zijn.

Oekraïense moslims en joden: hoopvol voorbeeld

Misschien kunnen kerken iets leren over solidariteit en waarheid van de islamitische en joodse gemeenschappen in Oekraïne. In tegenstelling tot de rest van Europa tonen Oekraïense moslims en joden hier een toenemende lotsverbondenheid met elkaar. Er zijn moslims die schouder aan schouder vechten met joden in het oosten van Oekraïne, soms ook tegen andere moslims die strijden aan de andere kant. Ze worden verenigd door dezelfde zaak. De joden weten dat ze ook vechten voor de vrijheid van moslims op de Krim, en de moslims weten dat ze in Donbass vechten om pogroms in die regio te voorkomen, iets wat zeer waarschijnlijk gaat gebeuren als Oekraïne die gebieden verliest. Moslims en joden lijken echt mededogend voor elkaar, iets wat christenen eigenlijk moeten zijn. Ze laten zien dat verzoening mogelijk is wanneer die is gebaseerd op solidariteit en waarheid.

Cyril Hovorun

(vertaald en bewerkt door Huub Vogelhaar)

De Armeense kerken en de genocide van 1915

April 1915: Armeniërs worden in wat nu Oost-Turkije is, door gewapende soldaten naar een gevangenis gevoerd (Foto: Wikipedia).

Genocide op de Armeniërs

De symbolische datum voor de Armeense genocide (volkerenmoord) is 24 april 1915 (er waren ervoor, eind 19e en begin 20e eeuw, én ruimschoots erna, tot in de jaren '20, ook massakers). Op die dag, midden in de Eerste Wereldoorlog, zetten de auto-

Honderd jaar geleden vindt er een vreselijke volkerenmoord op christenen in het Midden-Oosten plaats. Deze betreft Aramese christenen, Pontische Grieken én Armeniërs. We concentreren ons hier op de laatste.

riteiten van het Ottomaanse (= toenmalige Turkse) Rijk in de hoofdstad Constantinopel de Armeense intelligentsia en elite op transport naar Anatolië - startschot voor de doelbewuste verdrijving, uitputting, vernietiging van miljoenen Armeniërs. Uiteindelijk geschatte dodental: anderhalf miljoen. Het Ottomaanse Rijk was in oorlog met de geallieerde staten Groot-Brittannië, Frankrijk en het buurland tsaristisch Rusland; Armeniërs vochten mee met het laatste. De Ottomaanse autoriteiten beschouwden *alle* Armeniërs als een vijfde colonne van deze landen. Men besloot hen uit te roeien in een geplande campagne, kortom: volkerenmoord.

De christelijke Armeniërs wonen allereerst in het huidige Armenië, sinds 1990 een zelfstandige staat; verder in het bredere Midden-Oosten en Oost-Europa (vooral Griekenland, Roemenië, Rusland en Oekraïne) en in de westerse emigratie (West-Europa, Noord-Amerika).

Meerdere Armeense Kerken

De grootste kerk onder hen is de Armeense Apostolische Kerk, behorend bij de oriëntaals-orthodoxen (die het Concilie van Chalcedon 451 niet accepteerden). Kleinere kerken zijn de Armeens-katholieke Kerk (sinds 17^e eeuw, met behoud van de oosterse traditie met eigen katholikos-patriarch onder 'Rome') en de Armeense Evangelische Kerken (sinds 19^e eeuw, congregationalistische protestanten).

Trauma versus ontkenning

De nazaten van het Ottomaanse Rijk, de huidige Turken, weigeren deze feitelijke collectieve decimering een 'genocide' te noemen: om redenen van nationale trots, juridische haarkloverijen en angst voor financiële en zelfs territoriale claims.

Het trauma aan Armeense zijde is er na 100 jaar niet minder om. De slachtoffers van toen zijn dood, maar vele families hebben in hun collectieve geheugen de verschrikkingen van toen opgeslagen. Hoe verwerken de Armeniërs dit trauma?

Heden en verleden

Even vooraf: de pijn van toen wordt thans weer opgeroepen. Armeniërs vluchtten kort na de genocide naar Arabische landen. In dat laatste gebied, in Syrië en Irak, is men nu weer slachtoffer van oorlog en van – met name op christenen gericht – geweld. De weer opengereten wonden maken verwerking er niet gemakkelijker op.

Er is de historische verwerking en in het verlengde daarvan de politieke en juridische. Die strijd is nog lang niet gestreden. Turkije wil de genocide niet erkennen; dit maakt aanvaarding en verwerking moeilijk. Er zijn wetenschappelijke instituten in bijvoorbeeld Nederland, Frankrijk en de VS die genocide-studies verrichten, naar de Shoah (Holocaust) en naar '1915'. Op de Nederlandse tv was er recentelijk het programma *Bloedbroeders*, de zoektocht van een Turkse en een Armeense Nederlander naar de genocide.

Psychologische verwerking

Er is de expliciet psychologische kant. Onder anderen de Canadees-Syrisch-Armeense psychiater, dr Rita Soulahian Kuyumjian (!, in de drievoudige wortels van deze individuele persoon weerspiegelt zich iets van de veel wijdere collectieve geschiedenis) schreef hierover aan de hand van de casus van de bekende Armeense vartaped (celibataire priester) en componist Komitas een fascinerend boek: *Archeology of Madness, Komitas, Portrait of an Armenian Icon* (Gomidas Institute Books, Princeton, New Jersey, 2001. ISBN 0-9535191-7-1). Een absolute aanrader!

Naast seculier ook kerkelijk herdenken

Er zijn al decennia lang zowel de seculier-politieke als de kerkelijke herdenkingen, vooral de jaarlijkse nationale herdenking op 24 april die door Armeniërs over heel de wereld wordt gehouden. Er vinden daarbij ook liturgische vieringen plaats. In de Armeense hoofdstad Yerevan is er een beroemd nationaal *memorial* voor de genocide. In Nederland is bij de Armeense Apostolische Kerk te Almelo een monument onthuld op 24 april 2014; dit jaar was daar op dezelfde datum de grote honderdjarige herdenking met vele kerkelijke, burgerlijke en politieke vertegenwoordigers.

Ter gelegenheid van de (dan nog komende) honderdjarige herdenking schreef de katholikos-patriarch aller Armeniërs, Karekin II, uit Etsjmiadzin (het Armeense 'Vaticaan'), in december jl. een encycliek ([\[ly.ca/news/details/56694\]\(http://www.horizonweek-ly.ca/news/details/56694\)\). In het Vaticaan was er op zondag 12 april de fameuze herdenkingsmis o.l.v. de paus samen met de twee Armeense Apostolische katholikos en de Armeens-katholieke katholikos. Dat uit de mond van een wereldwijd gezagsvol persoon als paus Franciscus '1915' onomwonden en openlijk als genocide werd aangemerkt, werkte voor vele Armeniërs bevrijdend. En natuurlijk werd de genocide groots herdacht, op en rond 24 april 2015, kerkelijk en seculier, in Armenië zelf.](http://www.horizonweek-</p></div><div data-bbox=)

En net voor het ter perse gaan van dit nummer kwam er op 10 juni jl. een verklaring van de Wereldraad van Kerken die de honderdjarige herdenking van de genocide nog eens voluit ondersteunde.

In 2001 bereidde ik de Zondag voor de Oosterse Kerken voor en maakte iets later, september van datzelfde jaar, de jubileumviering van 1700 jaar Armeens christendom in het land zelf mee. Mij viel op hoezeer een religieuze werkelijkheid, de verrijzenis van Christus – uitgebeeld vooral in de beroemde Armeense kruisstenen, kruis als overwinningsteken! – tevens collectief werd verstaan: als óók de wederopstanding van het Armeense volk. (Dit is een niet on-Bijbelse gedachte, vgl. Ezechiël 37.) Er is kerkelijk-liturgisch dus een poging tot verwerking van dit vreselijke trauma.

'Theologie na 1915'?

Maar is er een *wetenschappelijk-theologische* reflectie op de genocide, zeg maar – naar analogie van joodse en christelijke 'theologie na Auschwitz' – een 'theologie na 1915'?

Ik lees geen Armeens, maar op internet vond ik volgende bronnen:

[1] Er is de Armeens-apostolische theoloog uit de VS, Vigen Guroian. Hij schrijft over de meest uiteenlopende theologische onderwerpen (missie, ethiek etc.); als oriëntaals-orthodox lijkt hij daarbij in belangrijke mate door de oosterse (= 'Byzantijnse') Orthodoxie te worden geïnspireerd. Hij schreef ook, met een flinke tussenpoze, twee theologische studies over de Armeense volkerenmoord: een artikel 'Armenian Genocide and Christian Existence' (in: *Cross Currents: Religion and Intellectual Life* 41/3, 1991) en een boek, *How Shall We Remember? Reflections on the Armenian Genocide and Church Faith* (Holy Cross Armenian Apostolic Church, Montreal, 2005). Ik kan slechts signaleren; beide had ik jammer genoeg niet ter beschikking.

Lees verder op pag 14

Gods Heilige Wijsheid

De Wijsheidsicoon

Icoon van de Goddelijke Wijsheid, waarschijnlijk rond 1800 geschilderd in Centraal Rusland in een milieu dat beïnvloed is door de Oud-gelovigen (Foto: Leo Manders. De icoon is in bezit van de auteur).

De Wijsheid van God wordt op deze icoon als een persoon voorgesteld. Ook in de Bijbel wordt de Wijsheid van God gepersonifieerd. Het Hebreeuwse woord voor 'wijsheid', *chochma*, betreft vooral praktische wijsheid en niet zozeer hooggestemde bespiegeling. Het Nederlandse woord *goochem* dat van 'chochma' is afgeleid duidt daar op.

Als het christendom zich vestigt in de antieke Grieks-Romeinse wereld, komen er andere associaties. De voorstelling van de Wijsheid op iconen gaat terug tot de uitbeeldingen van de Muzen van de Klassieke Oudheid. De Muzen inspireren beeldhouwers, schilders en schrijvers. In de christelijke gedachtewereld inspireert Gods Wijsheid de christen om op God gericht te leven. Ter ere van de goddelijke Wijsheid bouwde men in Constantinopel een kerk, H. Wijsheid geheten, mogelijk al tijdens de regering van keizer Constantijn (eerste helft 4^e eeuw). Later, onder keizer Justinianus I (527-565) werd ze herbouwd tot de beroemde Hagia Sophia zoals we die nu nog kennen.

Een hele serie kerken met dezelfde naam volgde: in Ohrid (Macedonië), Kiev (Oekraïne), Thessaloniki (Griekenland) en Novgorod (Rusland). Dit zijn, net als de Hagia Sophia, Christus-kerken, toegewijd aan Christus als de goddelijke Wijsheid. In het Nieuwe Testament is Christus Gods wijsheid geworden (1 Kor 1:30); Gods wijsheid openbaart zich in de wereld om ons heen (1 Kor 1:21). Soms wordt de Wijsheid ook geïdentificeerd met de heilige Geest. Of met Maria: ze is dan de menselijkheid van Christus, ze is de grondslag van de eenheid van de Kerk.

In de Russische Orthodoxie ontwikkelde de idee van Gods Wijsheid zich allengs tot die van een zelfstandige figuur met goddelijke trekken, een eigen (geschapen) persoon ten opzichte van de drie-ene God, maar toch innig met Hem verbonden. In het Bijbelboek Spreuken staat immers: 'De Heer heeft mij, de Wijsheid, vóór al het andere verworven; toen Hij zijn scheppingswerk begon, schiep Hij eerst mij' (Spr. 8:22). De idee van de Wijsheid past heel goed bij de platonische filosofie. Volgens Plato is er van al wat in de zichtbare wereld bestaat een eeuwig oerbeeld.

In deze lijn hebben de Russen een complete leer van de Wijsheid ontwikkeld, die voor ons rationele westerlingen vaak wat moeilijk te begrijpen is. De Russische theoloog Bulgakov (1871-1944) heeft hier veel over geschreven. De Wijsheid is niet echt te omschrijven, meer een veelzijdig en complex idee. De Wijsheid ordent al wat bestaat tot een organisch geheel, minder met je verstand en veel meer met je intuïtie te vatten. De Wijsheid is dan het oer-menselijke en de 'morgen' van de schepping.

De Russische leer van de goddelijke Wijsheid zien we 'voorbereid' in de iconografie. Vanaf de 15^e eeuw ontstaat de voorstelling zoals we die op deze achttiende-eeuwse icoon zien. De Wijsheid Gods zetelt op een troon (op andere iconen vaak door zeven zuilen gedragen, welke genoemd worden in Spreuken 9:1: 'De Wijsheid Gods heeft zich een huis gebouwd, zeven zuilen heeft zij uitgekapt.'). De gekroonde en gevleugelde Wijsheidsfiguur heeft vrouwelijke gelaatstreken. We zien haar te midden van twee voorsprekers: rechts Johannes de Voorloper (Doper) die de profeten van het Oude Testament vertegenwoordigt, en links Maria, die hier haar Kind in een mandorla bij zich draagt en die het Nieuwe Testament representeert. Boven het hoofd van de Wijsheid zien we Christus (dus niet samenvallend met de Wijsheid). De tekst van de boekrol die Johannes in de hand heeft, verwijst hiernaar met de woorden: 'Zie het Lam Gods'. Helemaal boven in de icoon zien we de hemeltrouwen, waar God

zetelt en aan weerszijden links en rechts drie engelen.

Waarom vind ik deze icoon zo mooi? Deze uitbeelding van de Wijsheid met haar wijd uitslaande vleugels toont het bezieland beginsel van eenheid in onze vaak zo chaotische en versnipperde wereld. Zij laat iets zien van de samenhang, de harmonie en de schoonheid *in* en *achter* alles. Het vrouwelijk karakter van de Wijsheid duidt op een oer-verbondenheid. In de natuur om ons heen en in de gewone dingen van ons menselijk leven kan dit oplichten. Het Woord van God dat in Christus is mens geworden, wordt door Gods Wijsheid in de wereld om ons heen weerspiegeld. Op begenadigde momenten ga je hier iets van vermoeden en soms onverwachts, heel even, zelfs zien.

Paul Brenninkmeijer

Gods Wijsheid, niet geïdentificeerd met Christus, de H. Geest of een eigen zelfstandige persoon, maar hier met Maria, de Moeder Gods, compleet met de zeven zuilen volgens het Schriftwoord: 'De Wijsheid Gods heeft zich een huis gebouwd, zeven zuilen heeft zij uitgekapt' (Spreuken 9:1, bovenin in het Grieks aangehaald). Oekraïense icoon uit Kiev, 1812 (Foto: Wikimedia Commons).

vervolg pag. 11

[2] Ook uit Amerika trof ik op internet een korte impressie aan van een lezing door professor Arda Melkonian, 'Armenian Evangelical Clergy Responses to the Genocide', gehouden op een genocide-symposium in 2014 aan de *American Jewish University* te Los Angeles.

[3] En dan is er dichterbij huis ds Ischchan Tschiftsichjan (Ishkhan Chiftjian) een Duits-Libanees-Armeense (!) evangelische predikant, geboren te Beiroet, die zich middels publicaties en verschijnen in de Duitse media hard maakt voor de zaak van de genocide, en ook in Los Angeles sprak over de theologische verwerking.

Enkele afsluitende indrukken

Mijn voorlopige bevinding op grond van internet in westerse talen is dat echt expliciet theologische reflectie op '1915' schaars lijkt te zijn. De indrukken van twee geraadpleegde theologen die zich met de Armeense genocide hebben

bezighouden was nagenoeg dezelfde. Is men er nog niet aan toe omdat de historische verwerking en de aanvaarding door Turkije niet is bereikt? Of is zoiets als een 'theologie na 1915' te westers gedacht?

Opvallend daarbij is dat, wat ik dan aan theologische reflectie op de Armeense genocide vond, voor een groot deel van protestantse Armeniërs stamde. Speelt hier een verschil van kerkelijke traditie en begeven dezen zich meer in het strikt theologische domein, waar Armeens-apostolischen en -katholieken de religieuze verwerking eerder in het liturgische zoeken?

Hoe dan ook, de genocide van 1915 is nog een open wond, niet een litteken waar de nakomelingen van zowel slachtoffers als daders zich op een verzoen(en)de wijze mee verhouden.

Op grond van het Evangelie (dat de kerken toch zeggen te verkondigen) is er nog voldoende (ver)werk(ing) te verrichten!

Leo van Leijsen

Mikhail Katsnelson

Rusland, natuurwetenschap, geloof en intuïtie

“Soms heb je ineens een spectaculair nieuw idee”, zegt Mikhail Katsnelson (1957), hoogleraar Theoretische Fysica aan de Radboud Universiteit van Nijmegen. In 2009 plaatste Science drie artikelen van zijn hand, waarvan twee over grafeen (zie kader, p 16).

Nieuwsagentschap Thomson Reuters zette hem in maart 2010 op de lijst van de twaalf ‘hottest researchers’ van de wereld. Hij vormde met de

Nobelprijswinnaars Geim en Novoselov een driemanschap dat de kennis van het wondermateriaal grafeen verdiepte. EOS Wetenschap Magazine schreef: “Mikhail Katsnelson had best de derde laureaat kunnen zijn.”

In 2013 ontving Mikhail Katsnelson de hoogste Nederlandse onderscheiding die wetenschappers kunnen krijgen: de Spinozaprijs. Naast wetenschapper is hij dichter. Hij is bovendien christen. Ineke Berentschot ontmoet Mikhail Katsnelson.

| Mikhail Katsnelson (Foto: L. Sluiter).

Ubent geboren in Magnitogorsk, een stad op de grens van Azië en Europa. Wat betekent dat?

‘Magnitogorsk wordt verdeeld door de rivier de Oeral. De rechteroever is Europa, de linkeroever Azië. Mijn vrienden kwamen over de brug, ik ging over de brug en er gebeurde niets ergs. Ik ging studeren in Jekaterinenburg, alweer een grensstad; twaalf kilometer verderop stond een bord. Een geograaf moet nu eenmaal iets tot grens bepalen, een rivier of een bergketen en anders maar een bord. Toen ik ouder was, begreep ik dat Europa en Azië een wereld van verschil vormen. Maar voor mij als kind was dat geen realiteit.’

U was op uw veertiende al klaar met middelbare school en wilde naar het ‘Moskous Natuurkundig en Technisch Instituut’, 1398 kilometer vanaf Magnitogorsk. Ging u alleen, met uw ouders?

‘Mijn vader was het jaar daarvoor overleden, hij had kanker. Mijn moeder ging met mij mee. Ik werd niet aangenomen. Achteraf denk ik, omdat ik Joods ben. De examinerator was in elk geval buitengewoon onvriendelijk. Niemand

Grafeen

Grafeen is een enkele laag van het mineraal grafiet. Grafiet kent iedereen, het is de stof die een potlood kan doen schrijven. Grafiet is zuivere koolstof, ontstaan door 'inkoling' van plantenresten onder invloed van temperatuur en druk. Tijdens dit 'inkolen' verdwijnen de elementen zuurstof en waterstof en blijft uiteindelijk zuivere koolstof over.

Grafiet bestaat uit op elkaar gestapelde lagen van aaneengeschaalde zesringen van koolstof. Grafiet is dus eigenlijk 'allerlei laagjes grafeen op elkaar.' De lagen liggen zo gestapeld, dat elke opeenvolgende laag een atoom heeft in het middelpunt van de vorige en volgende laag. Er is geen voorstelling te maken van de dunheid van grafeen: drie miljoen afzonderlijke laagjes zijn er nodig om een hoogte van 1 millimeter grafiet te bereiken.

Op de heldere site www.grafeen.be is het volgende gedachte-experiment te lezen: "telkens als het grafiet een laagje dunner wordt, verliezen de elektronen aan weerstand, tot je uiteindelijk een enkele laag overhoudt – grafeen – waar elektronen zich massaloos bewegen, met amper weerstand en waar ze zich gedragen als kosmische straling."

weet het zeker, maar in die tijd werden Joden nauwelijks aangenomen aan de belangrijke natuurkundige en wiskundige universiteiten. Duitse Russen hadden hetzelfde probleem, André Geim schrijft hierover in zijn biografie. De Sovjet-Unie was een gesloten land. Alleen etnische Joden mochten naar Israël reizen en etnische Duitsers naar Duitsland. In theorie. In de praktijk kreeg bijna niemand toestemming. Waarschijnlijk was de achterliggende gedachte: natuurkunde en wiskunde zijn verbonden met militarisme, dus we zouden wel gek zijn om Joden en Duitsers tot de beste universiteiten toe te laten en ze vervolgens toestemming te geven om naar hun thuisland te gaan, onze vijand.'

U studeerde in Jekaterinenburg van 1972 tot 1977.

Was daar ook zoiets als een studentenleven?

'Het was best een gevaarlijke onderneming om daar te studeren. Ik ben mijn moeder dankbaar dat ze mij heeft laten gaan. We hadden geen familie, geen kennissen in Sverdlovsk – zoals de

stad toen heette, nu Jekaterinenburg. Ik heb eerst op een kamer gewoond. Het plafond was zo laag geplaatst, ik kon niet eens rechtop staan. Gelukkig was er al snel plaats op de campus. We hadden met vijf jongens een kamer. Gek genoeg heb ik daar nooit problemen gehad, al was ik de jongste en al was bekend dat ik een 'uitmuntend student' was. Ik werd geaccepteerd als een soort normaal persoon. Het was een mooi leven, iedereen is sociaal op die leeftijd. We hielden elke avond 'theeclub'. De ene avond in onze kamer, de andere avond in de meisjeskamer. Twintig, dertig jongeren bij elkaar. Eenmaal terug op onze kamer, begonnen wij jongens echt te drinken. Ik deed mee; ik kon trouwens toch niet slapen. Natuurlijk was alcohol niet goed voor mij. Gelukkig is het tegenwoordig anders. Mijn zoon en dochter, dertigers nu, hebben in Rusland gestudeerd en zij drinken niet of weinig. Maar in mijn tijd was de sociale druk enorm groot, zeker als je ook nog jongen was. Natuurlijk kenden wij ook de Beatles. Officieel niet te koop, onofficieel wel. Net als de Rolling Stones, Deep Purple, de Doors. Maar we hadden vooral onze eigen onofficiële muziek, protestliederen van zangers als Vysotski, Galich, Okudzhava. Alle muziek was belangrijk voor mij, maar het mooiste vond ik rockopera's: *Jesus Christ Superstar* en *Evita*. *Evita* kwam in het laatste jaar van mijn studie op de lijst «toegestaan».'

Hoe strikt was het communisme, tot wanneer?

'Ik vond het niet strikt. Ik kende de geschiedenis. In vele gezinnen werd daar nooit over gesproken, maar mijn ouders praatten vrijuit over de Stalin-terreur. Mijn vaders vader was in het kamp geweest, de moeder van mijn moeder ook. Allebei zaten ze daar om volstrekt onduidelijke redenen. Toen mijn grootvader zijn kamptijd uitgezeten had, werd hij verbannen naar een dorpje bij Magnitogorsk. Overdag moest hij in de stad werken, maar hij mocht er niet slapen. Toen mijn vader uit de Tweede Wereldoorlog terugkwam, ging hij in Magnitogorsk wonen om dichtbij zijn vader te zijn. Maar zijn eigen vader mocht ook toen niet bij hem slapen. Dus vergeleken bij die tijd was de Sovjet-Unie van mijn tijd soft, heel soft.'

U bent op een bepaald moment de Bijbel gaan lezen. Hoe kwam u daarbij?

'Op de middelbare school en op de universiteit hadden we verplichte lessen in marxisme, leninisme, in historisch materialisme, dialectisch

Mikhail Katsnelson in het Huygensgebouw van de Faculteit der Natuurwetenschappen van de Radboud Universiteit te Nijmegen (Foto: L. Sluiter).

materialisme, politieke economie van het socialisme en God weet wat niet allemaal. We moesten alles weten van Marx en Lenin; Stalin hoefde niet meer. Natuurlijk was dit allemaal heel vervelend, dus op een bepaald moment besloot ik: dit is nonsens. Ik dacht: laat ik dieper in de filosofie duiken, dus ik ging Duitse klassieke filosofie volgen, Kant, Hegel. Op een keer was ik met een vriend op vakantie, in de Kaukasus, hij was ouder, hij wist al veel meer en we liepen te discussiëren over Hegel en ineens zei hij: "Wil jij de Bijbel een keer lezen? Ik heb er eentje, van mijn grootmoeder." Het was een exemplaar van voor de Revolutie, nog in het traditionele schrift. Natuurlijk had ik wel van de Bijbel gehoord, maar ik had er nog nooit eentje gezien. Ik ging hem lezen en het was een indrukwekkende ervaring; het was een boek als geen ander. Ik las hem als literatuur, onmiddellijk, compleet. In een maand had ik hem uit. Daarna gebeurde er niets, ik bedoel, ik werd niet gelovig of zo, maar ik wist wel dat ik iets interessants gelezen had. Dat bewaarde ik ergens in mijn hoofd; later zou ik er naar terug gaan en er zorgvuldiger over nadenken. Ik gaf de Bijbel terug aan mijn vriend, ik was toen vierentwintig.'

Later werd u gelovig. Had dat te maken met de Bijbel? Met de natuur? Met natuurkunde?

'Na de Bijbel las ik meer christelijke auteurs. Het was de tijd van Gorbatsjov; verboden literatuur was weer toegestaan en er werden allerlei boeken vertaald in het Russisch. Ik begon oude Russische religieuze filosofen te lezen van

rond 1900, zoals Solovjov; ik las C.S. Lewis, Chesterton. Vooral Lewis was heel belangrijk, ik las de boeken van zijn BBC-uitzendingen tijdens de Tweede Wereldoorlog. Hij is eerlijk, hij schrijft helder over moeilijke onderwerpen. Ik las Chesterton over de heilige Franciscus, over de heilige Thomas. Al deze literatuur kwam vrij, dus ik las, ik discussieerde en toen gebeurde er iets, een serieuze ervaring. Daarna was alles anders.'

Is het typisch Russisch, de combinatie van natuurwetenschappen en religie?

'Nee, integendeel. De meeste wetenschappers in de Sovjet-Unie en ook in Rusland zijn anti-religieus. Toen ik verklaarde dat ik gelovig was, waren mensen gechoqueerd. Het was een schandaal. Ik heb twee boeken over dit onderwerp geschreven en er waren bijeenkomsten met lezers. Het gros kon niet begrijpen dat je als natuurkundige besluit dat je gelovig bent.'

Toen het IJzeren Gordijn was gevallen, ging u in de zomermaanden naar Ames, Iowa, in de Verenigde Staten. Wat was daar aantrekkelijk aan?

'Een van mijn voormalige medewerkers nodigde mij uit en zo was ik daar in 1995 en daarna elke zomer. Eigenlijk wilde ik gewoon in Rusland blijven, maar veel collega's waren na 1991 al geëmigreerd, dus ik raakte als wetenschapper steeds meer geïsoleerd. Bovendien was de financiële situatie in Rusland een ramp, ik werkte op vijf of zes plaatsen om mijn gezin te kunnen onderhouden. Twee maanden Ames verschaften mij prettig werk en een goed inkomen.'

U werkte in 2000 in Uppsala als visiting professor en u kwam daarna naar Nederland. Waarom naar Nederland?

‘Ik kreeg uit diverse landen het aanbod om te komen werken, uit Duitsland, Zweden, de Verenigde Staten en dus ook uit Nederland, van de Radboud Universiteit. Een vriend van mij werkte daar al – professor Sasha Lichtenstein. Hij werkt nu in Hamburg, wij werken nog steeds nauw samen –, en ik was verschillende keren bij hem op bezoek geweest. Het werk was interessant, de stad was mooi en rustig. Ik besloot op het aanbod van Nijmegen in te gaan.’

U komt uit een enorm enorm land, wat was uw eerste indruk van Nederland?

‘Aha, die indruk heeft niets met groot of klein te maken en niets met politiek. Ik kwam hier in januari en ik trof groen gras aan. Groen gras in de winter!’

U bent een zeer intelligent mens, u kreeg de Lenin Komsomol Prijs, de Amerikaanse prijs ‘Outstanding referee’, onze Spinozaprijs en nog veel meer. Heeft dit alles met IQ te maken?

‘Ik denk het niet. Natuurlijk heb ik verschillende keren een test gedaan, de score is hoog genoeg. Ik geloof zeker dat IQ iets zegt, misschien wel iets belangrijks, maar ik ben tamelijk zeker dat de IQ-test niet iets meet dat direct verband heeft met wetenschap. Ik had heel goede leraren, op de middelbare school, op de universiteit, en daarna. En ik was zelf gemotiveerd, ik hield erg van natuurkunde, werkte heel hard toen ik jong was en dat alles vormt de basis van mijn ontwikkeling als goede wetenschapper. Verder is intuïtie heel belangrijk; misschien heet het intuïtie, misschien heet het anders. Ik denk dat ik heel goed ben in het formuleren van nieuwe interessante vragen. Sommige mensen kunnen goed problemen oplossen; dat zijn vaak niet dezelfde mensen die goede vragen kunnen stellen. Ik heb het gevoel dat ik dat [laatste] heel goed kan. Ik weet niet hoe het komt, het is een sterk vermogen van mij.’

Wat is religie? Wat is religie voor u?

‘Ik weet het niet, het betekent zoveel verschillende dingen. Religie is een sociaal verschijnsel. Religie is een manier om je persoonlijke ervaringen te ordenen. Religie is cultuur. Religie is een historisch verschijnsel. Voor mij persoonlijk is belangrijk dat religie mijn ervaringen ordent, mijn innerlijk. Ik denk dat het moeilijk te doen is zonder traditie, want traditie geeft je

de taal en je kunt niets zeggen zonder taal. De christelijke traditie – speciaal die van de Russisch-orthodoxe Kerk – is voor mij de taal waarin ik mijn innerlijk uitdruk. Voor mij is dit het belangrijkste aan religie.’

Heeft het feit dat u gelovig bent, invloed op uw wetenschap?

‘Ik weet het niet. Heel indirect. Het belangrijkste van mijn werk is technisch: les geven aan studenten, wetenschappelijke medewerkers superviseren, papers schrijven, presentaties maken enzovoort. Dit is 99% van mijn werk. Maar er is een belangrijk punt wat je intuïtie noemt of hoe dan ook. Soms heb je ineens een spectaculair nieuw idee. Ik weet hier eenvoudigweg niets van. Ik weet niet wat de bron is van nieuwe ideeën die je heel soms hebt. Het kan met religie samenhangen, het kan er niet mee samenhangen, ik weet het simpelweg niet. Het gaat mijn verstand te boven. Maar het is heel belangrijk. Die 99% aan technisch werk zou voor mij heel saai worden zonder die ene procent.’

Heeft uw verstand iets te maken met uw religie? Beiden komen voort uit dezelfde hersenen?

‘Ja, dit is een belangrijk punt. Dat denk ik. Ik denk dat de manier waarop ik over religie praat absoluut beïnvloed wordt door mijn ervaring als wetenschapper. Zoals ik al zei: ik heb twee boeken geschreven over wetenschap en religie en deze boeken zijn vanuit een bepaald gezichtspunt geschreven. Als ik geen wetenschapper was, dan had ik die boeken niet gemaakt. En ik zou heel andere woorden gebruiken, andere voorbeelden. Ik denk dat mijn natuurkunde invloed heeft op alles wat belangrijk is, op mijn houding tegenover religie, op de manier waarop ik mijn wezen uitdruk, mijn gevoelens.’

U bent wetenschapper. Gelovig mens. Dichter. Wat komt daarna?

‘Ik weet het niet. Ik weet het echt niet, want om te beginnen zijn we allemaal mensen en dat is een heel belangrijk deel van het leven: je gezin, je persoonlijke relaties, je vrienden. Dat is belangrijk; niet de wetenschap, niet de religie, niet de dichtkunst maar: *just life*.’

Ineke Berentschot

Ineke Berentschot is publicist

Een soort aardverschuiving

De poëtische prediking van vader Pavel Adelgeim (1938-2013)

Vader Pavel Adelgeim en Viktor Jakoblev (Foto: archief P. Baars).

Vader Pavel Adelgeim (Pskov, Rusland) preekte vanuit een diepe en brede achtergrond. Hij putte uit het 'oude' en het 'nieuwe' testament, uit de kerkvaders, de gebeden van de liturgie en uit zijn persoonlijke ontmoetingen met inspirerende mensen. Hij liet zich met name inspireren door de zogeheten 'Zilveren Eeuw' van de Russische cultuur en theologie: de periode 1860-1920. Een bijzonder aspect van zijn prediking waren de gedichten die hij in zijn preken verwerkte. Schrijver, acteur en regisseur Viktor Jakoblev hield daarover een inleiding op de conferentie 'Een bijzondere visie op de kerk', die het Instituut voor Oosters Christendom (Nijmegen) in november jl. organiseerde over deze bijzondere priester. Jakoblev was twintig jaar lang voorzitter van de parochie van de Myrrhedragende Vrouwen te Pskov, waar vader Pavel van 1989 tot 2013 diende.

In de preken van vader Pavel klonken vaak gedichten, klassieke en hedendaagse. Meestal verwerkte hij die in zijn preken, maar een enkele keer ook op andere plaatsen in de liturgie. Hij vlocht bijvoorbeeld het gedicht van Aleksej Tolstoj 'Johannes Damascenus' in tussen de verzen van de Zaligsprekingen. Ook tijdens een begrafenisdienst citeerde hij soms een gedicht, staande naast de kist. Hij was zelf ook een verdienstelijk dichter. Op zijn 75^e verjaardag op 1 aug. 2013, enkele dagen voor zijn tragische dood, reciteerde hij vlak voor de communie het volgende gedicht van Osip Mandelstam over de eucharistie:

Zie hier de kelk, die als een gouden zon prijkt in de lucht op dit grootse moment. Hier moet alleen de Griekse taal klinken. De hele wereld wordt handzaam als een gewone appel.

De gebedsdienst is als een feestelijke straal, het licht in de koepel van een ronde kerk in juli. Wij kunnen volop op adem komen in een tijdloze ruimte, waar de tijd geen betekenis heeft.

De eucharistie is als een eeuwigheid op het midden van de dag. Iedereen neemt deel, jubelt en zingt. De goddelijke kelk is voor iedereen zichtbaar en blijft maar overstromen van onuitputtelijke vreugde.

Harmonie tussen vorm en inhoud

We moeten hier eerst ingaan op de relatie tussen vorm en inhoud bij de liturgische diensten. Priesters hechten niet altijd veel waarde aan de vormgeving van de diensten. Maar vader Pavel had juist veel aandacht voor een verzorgde vormge-

ving. Hij had een artistieke gave en maakte daar ook gebruik van. Dat was niet zijn doel, maar altijd alleen een middel dat hij gebruikte. Het doel van een gebedsdienst kan alleen zijn de uiteindelijk vereniging van de mens met God. De woorden, de gebaren, de zang, de iconen en trouwens de hele kerk zijn slechts middelen die de mensen moeten helpen dat doel te bereiken. Het zijn de schepen waarin we ons naar God toe bewegen in de oceaan van ons leven. Maar die middelen mogen niet verwaarloosd worden. Vader Pavel bereikte tijdens de vieringen waarin hij diende, een zeldzame harmonie tussen vorm en inhoud, waarbij de inhoud altijd voorop stond.

Poëzie als een vorm van verkondiging

Vader Pavel zag de kunst als een scheppende bezigheid, waardoor God verheerlijkt kan worden. De kunst kan uitdrukking zijn van een diep begrip van de schepping en van de Schepper, eigenlijk een bijzondere vorm van verkondiging, een getuigenis van het bestaan van God. Hij maakte daarom in zijn preken regelmatig gebruik van de beste voorbeelden uit christelijke Russische poëzie: de gedichten van Aleksander Poesjkin, Aleksej Tolstoj, Osip Mandelstam, Boris Pasternak, Vadsjeslav Ivanov, Maksimilian Voloshin en anderen.

Vader Pavel had een jarenlange vriendschap met de hedendaagse dichteres Jelena Poedovkina. Zij is werkelijk een wonderbaarlijke dichteres. Voor de eerste dienst in de heropende kerk van de Myrredragende Vrouwen in Pskov in 1989 schreef zij het volgende gedicht:

In de kerk van de Myrrhedragende Vrouwen, beter gezegd in de ruïnes daarvan, wordt weer een dienst gehouden. Dat gebed gaat rechtstreeks naar de ontvangende hemel als een zuil, die door de vleugels van een Cherubijn bedekt wordt. De zuil is beschadigd, de cherubijn niet. Ze waren weggevlogen, die zesgevleugelden in vervlogen jaren, maar nu zijn ze teruggekeerd binnen de muren van de kerk.

En helemaal beneden verzamelen zich gescheiden vrouwen. Hun zielen zijn beschadigd als die zuil. Hoe moet je een lampje aansteken, wanneer er alleen scherven over zijn? Vrouwen, die vroeger stoer salueerden voor de Konsomol, staan nu voor God. Is er leegte rondom hen? Is er in hun ziel plaats voor een wonder? 'Hij is niet dood, hij is verrezen' melden ons de Myrrhedragende Vrouwen.

Kerk geboren in liefdesrelaties

De gedichten die vader Pavel tijdens de diensten reciteerde, hadden een grote invloed op de mensen. Het was voor hen een soort aardverschuiving. Na een viering kwamen mensen regelmatig naar mij toe met de vraag wat voor gedicht vader Pavel gekozen had. Daarna gingen ze dat, vermoed ik, opzoeken in de bibliotheek of op internet. Ik eindig met een prachtig gedicht van Vatsjeslav Ivanov, waarvan vader Pavel bijzonder hield. Hij reciteerde het vaak bij een huwelijk of een verloving.

De dichter vergelijkt, in navolging van de apostel Paulus, het huwelijk met het heilige huwelijk tussen Christus en zijn Kerk. De twee die door God (de Derde) worden verenigd, worden een eenheid in God, en zijn geroepen om Kerk te worden. De Kerk wordt geboren in liefdesrelaties tussen mensen. Zo'n relatie kan alleen ontstaan en blijven bestaan wanneer je daarvoor iets van jezelf opoffert:

*Zodra wij elkaar in de ogen kunnen zien,
ontstaat de Kerk,
en een innerlijke dag schijnt uit onze doffe ogen.
Een ster schijnt met zeven stralen,
een Serafijn heeft ons met zijn ogen aangekeken.
Maar de schaduw van de middag smelt
en in het hart blinkt een diamant,
waarin een naam is gegraveerd.
We lezen in elkaar dit teken en fluisteren elkaar
toe: 'Amen'.
En de Derde omarmt ons beiden.
Bedroefd doen wij een stap terug.
Zoals de geest, vol sterren en toch donkerblauw,
zoals de wereld, vol geluid en toch stil.*

Viktor Jakovlev

De vertaling van de gedichten en de vertaling-bewerking van de voordracht zijn van de hand van Paul Baars. Deze heeft het laatste gedicht zelf ook door vader Pavel in Pskov horen declameren.

Een aantal preken, inclusief gedichten, zijn op internet te beluisteren via YouTube. Wanneer men de link <https://www.youtube.com/watch?v=4tu5TQtpnlk-intypt>, komt men op een preek met gedicht van vader Pavel Adelgeim. De andere (allemaal Russische) video's met zijn preken verschijnen dan tegelijkertijd vanzelf in de rechtermarge van YouTube.

Sint Jan

Voorloper van de oogst

H. Johannes de Doper oftewel Voorloper;
Servische houtsnede uit 1538.

Johannes de Doper is een man van de stilte. Hij trok al jong naar de woestijn. Wij vieren zijn geboorte op 24 juni, na de langste dag van het jaar het begin van de zomer, als de planten in de natuur wachten op hun rijping. Deze tijd van het jaar is ook voor de schoolgaande jeugd de tijd van wachten, van rijpen. Om te zien wat ze hebben opgenomen het afgelopen schooljaar, zijn er de examens. De vakantietijd is een tijd waar ogenschijnlijk niets constructiefs gebeurt. De rijping voltrekt zich onderhuids, zoals in de aarde. In de oogstmaand augustus gaan we plukken. Waar ruimte is voor rust en stilte, smaken de vruchten goed... Zo is ook de vrucht van het leven van Johannes een goede: het aankondigen van de Verlosser.

Tegenover de geboorte van Jezus op 25 december, staat de geboorte van Johannes op 24 juni. De data liggen precies tegenover elkaar op de jaarcirkel. Het verschil van 25 en 24 is maar schijn, want 25 december heet in

de Romeinse kalender 'acht dagen vóór 1 januari' en 24 juni 'acht dagen vóór 1 juli'. Met 24 juni, het feest van Johannes, begint de dalende helft van het jaar: dan heeft het licht zijn hoogtepunt bereikt en begint het weer af te nemen. Jezus en Johannes staan zo tegenover elkaar als de opgaande en ondergaande zon. Ze zijn elkaars tegenpolen, maar horen net zo bij elkaar als zomer en winter, die het jaarritme bepalen.

Johannes doopte met water, Jezus met 'vuur en Geest'. Johannes stelt het aardse principe voor en Jezus het geestelijke. Maar het één is niet zonder het ander. Beiden houden ze elkaar in evenwicht. Het geestelijke en het aardse, het spirituele en lichamelijke, nooit kan er een ontkend worden.

Groot inspirator

Johannes was de zoon van Zacharias en Elisabeth. Beiden hadden het opgegeven nog een kind te krijgen. Als een engel Zacharias komt vertellen dat zijn vrouw in verwachting is, wordt deze letterlijk met 'stomheid' geslagen. Bij de geboorte van hun zoon krijgt hij zijn stem terug en noemt zijn zoon 'Johannes, in het Hebreeuws Johanan: 'JHWH [is] genadig'. Tot in de middeleeuwen was Johannes de patroon van de zangkunst, omdat door hem zijn vader zijn stem terugkreeg.

Johannes de Doper zegt over Christus: 'Hij moet groter, maar ik kleiner worden' (Joh 3: 30). De Oosterse kerk benadrukt dit door Johannes niet de Doper te noemen, maar de Voorloper (van Christus). Samen met Maria is hij de enige heilige van wie wij zowel geboorte- als sterfdag gedenken. Johannes is dé heilige van de Oosterse kerken, zij hebben hem altijd gezien als voorbeeld van boetvaardigheid. Het accent van de Oosterse kerk ligt dan ook meer op versterving: vandaar haar naam 'monnikenkerk'. De eerste christenmonniken trokken de woestijn in, naar Johannes' voorbeeld. De asceet in kameelharen kleed heeft velen geïnspireerd. Ook in het Wes-

ten. Vandaar de vele 'Jannen', 'Jeannes', 'Joke's' en 'Hansen' die wij kennen.

Betoverend

Twijgen en scheuten die omstreeks 24 juni uit heesters schieten, worden *sint-janslot* genoemd. Het Sint-Jansvuur, op 24 juni ontstoken, geeft afweerkracht tegen slecht weer. Een oude weerspreuk luidt dan ook: 'Op Sint-Jan regen, voor de oogst geen zegen'.

Rond 24 juni tovert, in enkele dagen tijd, het *sint-*

janskruid ook hele velden vol met stervormige, gele bloemen. Vijftien gram van deze bloeiende toppen, getrokken in een halve liter kokend water, helpen goed tegen keelontsteking, mits over de dag verspreid gedronken. Zou Zacharias dat geweten hebben?

Thom Breukel

Thom Breukel leidt het iconenatelier 'in een zachte bries', Handboogstraat 4, Amsterdam.

'UIT ZIJN SCHATKAMER NIEUW EN OUD' (MT 13: 52) Mystieke teksten uit Oost en West • Bêt Drâshâ ~ Herfst 2015

De kerken van het Oosten bezitten een schat aan mystieke literatuur. Vaak eerbiedwaardige tradities, teruggaand tot de begintijd van het christendom. Ook het Westen heeft een eeuwenoude mystieke traditie, doorgezet tot in de moderne tijd; denken wij aan inmiddels klassiek geworden spirituele auteurs als Edith Stein, Etty Hillesum, Dorothee Sölle, e.a. Allen laten zich inspireren door de Bijbel.

Uitgaande van steeds een Bijbeltekst lezen we oosterse kerkvaders in combinatie met moderne mystieke schrijvers uit het Westen; er is daarbij voor allemaal vrouwen gekozen. De teksten komen uit Kick Bras, *Mystiek dagboek. Met inspirerende teksten van Etty Hillesum...*, etc., Ten Have 2009.

Maar we beginnen met het 'lezen' van een icoon, het Brandende Braambos (Exodus 3), en eindigen met een moderne oosterse auteur, Maria Skobtsova. Welke dynamiek kan dit 'uit zijn schatkamer oud en nieuw' teweeg brengen bij ons, mensen van de 21^e eeuw?

Icoon 'Niet-verbrandend Brandend Braambos', Rusland 19^e eeuw [Temple Gallery, Londen].

Programma

Do 24 september 2015, «God: Laaiend vuur, grondeloos duister»

Proloog: Icoon 'Brandende Niet-Verbrande Braambos', Ex. 3: 1-22 en Gregorius van Nyssa, Leven van Mozes. Teksten: Exodus 19- 20; Gregorius van Nyssa (± 335-394); Maria de Groot (*1937).

2. 15 oktober 2015, «De mystieke Weg in drievoud» Exodus 33- 34; Markus 16; Dionysius de Areopagiet (± 500); Dorothee Sölle (1929-2003).

3. Do 5 november 2015, «Liefdesmystiek» Hooglied 4; Psalm 45; Gregorius van Nazianze (± 326-390); Etty Hillesum (1914-1943).

4. Do 26 november 2015, «Wedergeboorte» Kolossenzen 1- 2; Gregorius Palamas (1296-1359); Edith Stein (1891-1942).

5. Do 10 december 2015, «God is Geest» Johannes 7: 37-39; Johannes 20: 19-23; Serafim van Sarov (1759-1833); Simone Weil (1909-1943). Epiloog: Markus 12: 28-34; Maria Skobtsova (1891-1945).

Begeleiders: ds Paul van der Waal, Leo van Leijssen en Aline Verbaas.

Locatie: Franciscushuis, Van der Does de Willeboissingel 11, 5211 CA 's-Hertogenbosch.

Tijd: 19.45-22.15 uur.

Kosten: €60 (incl. Kick Bras, 'Mystiek dagboek').

Opgeven en informatie: E: secretariaat@oecumene.nl, T: 073 – 737 00 26.

Benodigdheden: Bijbel (Uw eigen exemplaar. Vriendelijk verzoek deze steeds mee te nemen.)

Teksten: Kick Bras, 'Mystiek dagboek'. Ieder ontvangt dit boek gratis aan het begin.

Waar nodig worden per bijeenkomst losse hand-outs ter beschikking gesteld.

Kerkbezoek (facultatief): zondagochtend 22 nov 2015, 11.00 uur, Syrisch-katholieke parochie H. Johannes de Apostel, Oude Velperweg 54, 6825 HG Arnhem.

Extra bijdrage kerkbezoek: €10.

Bêt Drâshâ Oosters christelijk Leerhuis vindt plaats in een samenwerkingsverband van de Protestantse Gemeente van 's-Hertogenbosch en de Katholieke Vereniging voor Oecumene.

Bêt Drâshâ wordt mede mogelijk gemaakt door financiële steun van PIN (KNR) en Kerk en Wereld.

Byzantijnse liturgie VII

De Cherubijnenzang

De Cherubijnenzang omlijst de Grote Intrede in de Byzantijnse 'Goddelijke Liturgie van Johannes Chrysostomus'. Vergezeld van medevoorgangers en ministranten schrijden hoofdvorganger en diaken met diskos (pateen met brood) en kelk (beker met wijn) in een plechtige ommegang vanuit het heiligdom door de noordelijke deur, de middelste kerkruimte en de koninklijke (midden-) deuren naar het centrale altaar, terug naar achter de iconostase.

Deze Cherubijnenhymne neemt qua zang en ritueel een grote plaats in de Byzantijnse Goddelijke Liturgie in. In alle liturgische tradities van Oost en West worden tussen de woorddienst en de tafeldienst (westerse termen, deels onterecht maar gemakshalve hier toch maar gehanteerd!) de Gaven van Brood en Wijn van de zijtafel naar de centrale altaartafel overgebracht. In de meeste ritussen gebeurt dit in een plechtig maar sober gebaar met dito teksten. Zo niet in de Byzantijnse.

De oude Goddelijke Liturgie van Jacobus kende eerder een (andere) Cherubijnenzang, later ook in de Basiliusliturgie ingevoerd. In de vierde eeuw was er dan ook al een grondpatroon van wat zou uitgroeien tot de huidige, breed uitgesponnen Cherubijnenzang. Tweede helft zesde eeuw voegde keizer Justinus II deze in de Chrystomusliturgie in. Hij werd daartoe aangezet doordat de architectuur van de Aya Sofia te Constantinopel ingrij-

*Geen icoon van de Grote Intocht, maar een uitsnede van een Byzantijns mozaïek (San Vitale-kerk Ravenna), waar het gaat om de keizer rechts (keizer Justinianus I, 482-565, bouwer van de Aya Sofia) en diens 'lansdragende lijfwacht' links. De entourage van een dergelijke keizerlijke processie met dito escorte had men in zesde-eeuws Constantinopel in gedachte bij het ritueel van de Grote Intocht en de daarbij gezongen Cherubijnenhymne (Foto: J. Schäfer, *Ökumenisches Heiligenlexikon*).*

Wij die hier het beeld zijn van de Cherubim, en de levengevende Drie-eenheid de hymne toezingen van het 'driemaal heilig', we willen onze aardse zorgen opzij zetten –

Om de koning van het heelal te ontvangen, onzichtbaar begeleid door zijn engelen, alleluia, alleluia, alleluia.

(Byzantijns Liturgikon, Tilburg-Zagreb 1991)

pend was veranderd. Voortaan werd een grotere afstand van de voorbereidingstafel naar het altaar afgelegd. De langere tijdsduur moest met zang worden overbrugd. Ontstaan vanuit een in oorsprong sobere rite was daarmee de plechtige, langdurige Cherubijnenzang een feit. Componisten, koren, gelovigen hebben zich daarna

eeuwenlang aan dit meditatieve lied artistiek en gelovig kunnen laven.

De liedtekst schetst Christus als Byzantijnse keizer op triomftocht, geëscorteerd door zijn lansdragende lijfwachten: heel Romeins, zoals eeuwen eerder in Rome de keizers door hun Praetoriaanse Garde omschaard waren geweest. Hier zijn het engelen: *cherubim*, die al in het Bijbelse zondevalverhaal (Gen 3: 24) van een steekwapen waren voorzien.

Dat de liturgievierende gelovigen 'het beeld zijn van de Cherubim' (in het Grieks staat er zoiets als 'de cherubim iconiseren'), onderstreept dat in de Byzantijnse traditie de aardse liturgie een beeld/icoon is van de hemelse liturgie.

Leo van Leijssen

Pokrof

is een uitgave van:
katholieke vereniging voor
oecumene athanasius
en willibrord

